УДК 82.512.1-131

Л.Х. Мөхәммәтҗанова

ХАЛЫК ҖЫРЛАРЫНЫҢ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛЕ ТӨРЕ БУЛАРАК ЭТНИК МУЗЫКАЛЬ ТРАДИЦИЯДӘ ХУШАВАЗЛАР

Статья предполагает изучение некоторых теоретических вопросов по татарским народным песням, охватывает тему сбора образцов песенного наследия татар, проживающих в разных уголках России. Автор реконструирует ранее неизученную в фольклористике разновидность лирических песен «хушавазы», выявляет место и роль татароязычных хушавазов в системе фольклорных жанров, определяет их ареал распространения среди татар, описывает общие структурно-содержательные особенности текстов.

Ключевые слова: хушаваз, лиро-эпический, песенный, народный, татары, запись, текст, музыкальный, этнический, фольклор.

Татар халкының җыр мирасы – төсле бизәкләрдән тукылган моңлы, шигъри бер дөнья. Җырның хискә, мәгънәгә бай нәфис сүзләре һәм гамьгә, дәрткә бай тылсымлы музыкасы халыкның рухи бөтенлеген һәм тиңдәшсез талант иясе булуын раслый. Җыр хәзинәсендә чал тарих авазлары да, бүгенге көннәр аһәңе дә тирән булып уелган. Жанр үзенчәлеген шигъри хәзинә буларак тикшергәндә татар традицион җыр мирасын дүрт төркемгә бүлеп карау кабул ителгән: йола җырлары, уен-бию җырлары, тарихи җырлар, лирик җырлар [Миңнуллин, б. 47–48; 48–64]. Соңгы төркем үзе икегә бүлеп өйрәнелә: лирик озын җырлар, лирик кыска җырлар. Хушавазлар исә – лирик озын җырлар төркемендә үзенчәлекле бер төрне тәшкил итә торган, фольклористикада әлегәчә игътибардан читтә кала килгән иҗат.

Әлеге мәкаләдә лирик җырларның хушавазлар дигән төркеменә аерым игътибар бирү максаты күз алдында тотыла. Хушаваз – фольклористикада сүз сәнгате буларак махсус өйрәнелмәгән өлкә, чичәннәр иҗаты белән бәйле лирик, лиро-эпик жанр төре. Хушавазларны махсус көйгә салып җырлыйлар, ул татарлар яши торган төрле урыннарда очрый. Халык аны «җыр» дип тә, «хушаваз» дип тә, «хушаваз җыры», «хушаваз белән җырлана торган җыр» дип тә атый. Лирик һәм лиро-эпик характердагы әлеге әсәрләр бүгенге көнгәчә ни эпос, ни җыр буларак өйрәнелми читтә кала киләләр, гәрчә халык авыз иҗатының соңгы елларгача саклана килгән актив үрнәкләре булсалар да.

Хушавазлар – җыр жанрының һәм этник музыкаль традицияләрнең үзенчәлеге, бу жанрга караган үрнәкләр татарларның бай һәм күптөрле музыкаль фольклоры турында тулырак һәм җентекле күзаллау тудыра. Хушаваз жанрына музыкаль әсәр буларак игътибар юнәлтеп, Г.М. Макаров мондый фикер белдергән иде: «Бу төшенчәнең татар

халкы традицион мәдәниятендә ике мәгънәдә кулланылуы билгеле. Беренчесендә ул Әстерхан төбәге татарларының шигъри-вокаль сәнгатендә жанр буларак мәгълүм; икенчесендә Урта гасыр шигъриятендә кулланылган махсус атама буларак билгеле» [Макаров, б. 17]. Үзенең китабында галим «хушаваз» төшенчәсенең татар музыка белеменә М.Н. Нигъмәтҗанов хезмәтләре аша кергән булуы турында яза. «Хушавазлар, – ди ул, – автор язганча, бәетләр тематикасы кебек үк, шактый киң колачлы һәм гади көнкүрештә булганнардан алып зур тарихи вакыйгаларны тасвирларга сәләтле. Кайбер хушавазларны башкару вакыты берничә сәгатькә сузылырга мөмкин» [Макаров, б. 17]. Халык музыкасы белгечләренең татар халык иҗатындагы хушавазны жанр буларак танулары – бик кирәкле һәм мөһим гамәл. Әлеге хаклы фикергә [Макаров, б. 19–20] кушылып, шуны әйтәбез: фольклор текстлары буларак хушавазлар аз чагылган, тикшеренүчеләр тарафыннан хушаваз атамасы белән теркәлмәгән булса да, халыкта бу төшенчә үз функцияләрен үти һәм яши бирә. Хушавазларның халык иҗатында хосусиятен өйрәнү, барлыкка килгән сорауларга җавап эзләүне дәвам итү – бүгенге фольклористика алдында торган актуаль мәсьәлә.

Халык шигыренә нигезләнгән мондый жанрның шактый тармаклы булуы, архаик чорлардан ук фольклорда киң кулланылуы мәгълүм. Халык иҗатында бер үк авазны яисә сүзне кат-кат кабатлаган аллитерацион шигырьнең әллә ничә төрен, һәр юлда иҗекләр саны төрле булып та, сүзләр саны тигез китерелгән сүз-буын (слово-стопа) шигыре, сан-иҗек, халык шигыренең таксаза шәкеленә нигезләнгәнен һ.б. ны куллану тезмә текст булдыру чарасы саналган һәм язмачылыкка күчкәнче гаять популяр кулланылган. Башкорт, казакъ, үзбәк, азәрбәйҗан, кыргыз, төрекмән, Кырым татарлары, якут, алтай, Себер татарлары, хакас, шор һ.б. төрки халыклар, бурят һ.б. төрки булмаган кайбер халыклар мәҗлесләрендә оста җыручылар чыгыш ясый торган булган. Сүз осталары, халык шигыре стиленә таянып, бер сөйләгәнен икенче тапкыр кабатламыйча җыр башкарулары белән дан тотканнар [Жирмунский, с. 33].

Көньяк Себер һәм көньяк халыкларының күпчелегендә бу традиция әле бүген дә югалмаган, әмма кайчандыр ритуал-мифологик контекстка ия мондый җырларның төрле шартлар йогынтысында идея-структур үзгәрешләрне бик нык кичергәнлеген дә онытырга ярамый. Бүгенге көнгә килеп җиткән хушавазларның да борынгылык белән тирән бәйләнеш тотулары шик уятмый. Бу – махсус тикшеренү сорый торган өлкә. «Тере» фольклорның музыкаль башкарылу, чичән-импровизатор чыгышы һәм аның сүзләрен тыңлап торучы аудитория синтезыннан гыйбарәт җырларның мондый төре утрак тормышны үз иткәнгә кадәр күчмә тормыш шартларында озаграк яшәгән, җир эшкәртеп яшәүгә чагыштырмача соңрак

килгән, шәһәр мәдәнияте һәм язма әдәбиятка ихтыяҗы да бераз соң формалашкан халыкларда стабильрәк сакланган. Хушаваз иҗатының Әстерхан татарларында еш очравы – нугай, казакълар белән тыгыз аралашу тәэсире булырга мөмкин. Хушавазларны көйләп әйтү, гадәттә, думбрага кушылып башкарылган.

«Хушаваз» сүзе «яхшы сүз», «күңелгә охшардай җыру», «яңгыравы тансык аваз» мәгънәләрендә XIV йөздә иҗат иткән төрки шагыйрь Котб иҗатында ук күзгә чалына, лиро-эпик фольклорга якынлыгы белән игътибарны җәлеп итә:

Шаһ андин сорды кем: «Ушбу хуш аваз
Ни аваз? Ача тип мәңа раз.
Бу хуш аваз бeлә җанымны алда...»

[Источники..., с. 130–131].

Моннан тыш, Казан ханлыгы чоры шагыйре Мөхәммәдъяр шигъриятендә [Мөхәммәдъяр, б. 28, 36], «Таһир белән Зөһрә»-дә [Таһир белән Зөһрә, б. 217] һ.б.да «хушаваз» гыйбарәсенә юлыгабыз. Болар барысы да хушавазларның Урта гасырларда үсеш алган, классик шигърияттә һәм халык иҗатында популяр шигъри-музыкаль жанр булуын дәлилли.

Хушавазлар башкаруның татарларда бүгенге көндә дә очравы – халкыбызның җыр жанрын баета торган күренеш. Татар халык иҗаты буенча милли фольклор томнарын төзегәндә халкыбызда моңа кадәр табылган хушаваз текстларын исәпкә алу – басмаларның академик дәрәҗәсен тәэмин итүдә бер адым. Шушы вазгыятьне исәпкә алып, бүгенге көндә төзелә торган «Татар халык иҗаты» 25 томлыгының «Халык җырлары» томнарына хушавазларны аерым бүлек итеп кертү планлаштырыла. Хушаваз җырларының зур күпчелеге Әстерхан татарларыннан язып алынган. Томнарга сайлап алынган материаллар Әстерхан ягында яшәүче татарларның кариле (йорт) һәм карагаш исемле төп төркемнәренең (борынгы кабиләләренең) традицион мәдәниятенә бәйле, шулай ук алар арасында таралган башка төркемнәргә дә хас хушаваз үрнәкләрен үз эченә ала.

Әстерхан өлкәсе татар авылларында яшәүче халыкта сакланган татарча җырлар 1998–2000 елларда Казан дәүләт консерваториясе тарафыннан оештырылган экспедиция вакытында ноталары белән язып алынган. Әстерхан шәһәренә һәм Әстерхан өлкәсенең Идел буе, Нариман, Началов, Володар, Краснояр һәм Хәрабәле районнары авылларына оештырылган экспедициядә барлыгы 16 авыл тикшерелгән. Болар – Хәрабәле районында Лапас; Краснояр районында Яшен-Суккан, Сәетләр (Сеитовка), Растопуловка; Володар районында Кундрау (Тулугановка); Идел буе районында Киләче (Килинчи), Җәмәле (Три Протока), Кызан (Татарская Башмаковка), Мәйле күл (Яксатово); Нариман районында Сүләнкә (Солянка), Картузан (Курченко), Төлкетөбә (Туркменка), Яңа Аскәр (Янго-Аскер), Кәменни (Линейное), Иске һәм Яңа Каңга (Кучергановка) авыллары.

Хушаваз һәм башка лирик җыр текстларын, ноталарын, аудиоязмаларын туплаган зур җыентык 2007 елда басылып та чыкты [Памятники...], әлеге җыентыктагы үрнәкләр Әстерхан татарларындагы популяр җырларның музыка белгечләре тарафыннан бәяләнгән булуы белән кыйммәт.

Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты оештырган комплекслы экспедиция материаллары арасында хушаваз текстлары шулай ук шактый очрый. 2013 елда Институттан бер төркем галим һәм аспирантлар Әстерхан өлкәсе Идел буе районында татарлар яши торган Киләче (Килинчи), Җәмәле (Три Протока), Ярлы Түбә (Осыпный Бугор), Кызан (Татарская Башмаковка), Мәйле Күл (Яксатово), Каргалык (Карагали) һәм Нариман районындагы Каңга (Кучергановка) авылларында комплекслы фәнни экспедициядә булдылар. Әлеге экспедиция материаллары арасында телче һәм фольклорчы галимнәр Әстерхан татарларында киң таралган хушавазларга зур игътибар бирделәр, үзләрен нугай татарлары дип атаучы информантлардан хушаваз текстларын яздырып алып һәм беренчел эшкәртеп, аларның күпчелеген фәнни җыентыкта бастырып чыгаруга ирештеләр [Милли-мәдәни...]. Моннан тыш 2014 елда Чиләбе өлкәсе Нязепетровск, Чибәркүл, Уй, Нагайбәк районнарына карый торган күпчелек татар авылларына, 2017 елда Татарстанның Мөслим, Минзәлә районы авылларына Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан оештырылган комплекслы фәнни экспедиция вакытында җыелган фольклор материаллары арасында да хушаваз жанрына керә торган лирик иҗат үрнәкләре шактый. Институт уздырган экспедицияләрдә информант авызыннан язып алынган хушаваз текстлары, кәгазьгә төшерелгәннән соң, жанры билгеләнеп, «Милли-мәдәни хәзинәләребез. Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән» сериясендә чыгып килә торган коллектив монографияләрдә апробация узды. Биредә хушавазлар, моңа кадәр билгелеләре белән чагыштырып, фольклор үрнәкләре буларак анализлана, текст беренче кат басылып чыга.

«Татар халык иҗаты. Җырлар» академик томнарының бүгенге көндә төзелеп бетү этабында торган «Татар халык иҗаты. Традицион һәм халыклашкан лирик җырлар (халыктан соңгы ярты гасырда тупланган лирик иҗат)» юнәлешендә исемләнәчәк томына материал туплау эшендә югарыда саналган җыентыкларга кертелгән хушавазлар чыганак ролен башкара, әлеге хушаваз текстлары киң файдаланыла. Моннан тыш, төрле төбәкләрдә яшәүче татарларның традицион музыкасына багышланган башка басмаларда очрый торган хушаваз үрнәкләре дә игътибарга алына [Азиатский...; Мошков; Нигъмәтҗанов, 1976; Нигмедзянов, 1982; Арсланов һ.б.].

Хушавазларның иң зур күпчелеге Әстерхан татарларында сакланып калу бик кызыклы.

Билгеле булганча, Әстерхан өлкәсе татарлары Идел елгасының түбән агымында урнашкан Әстерхан шәһәрендә һәм аның тирә-ягындагы районнарда аерым авыллар булып көн итәләр. Әстерхан татарларының этник төзелеше бер төрле генә булмыйча, төрки телле этник төркемнәр җыелмасын тәшкил итә. Ул җыелма Әстерхан шәһәре һәм Әстерхан өлкәсендә урта гасырлар заманыннан ук яшәп килгән нугай татарлары, шулай ук Урта Идел, Кама, Урал төбәкләреннән күчеп утырган татарларның этник төркемнәр вәкилләреннән тора. Нугай татарлары, үз чиратында, тел, территориаль, көнкүреш-хуҗалык үзенчәлекләре буенча аерылып торган берничә төркемгә бүленә. Алда әйтеп үтелгәнчә, алар кариле нугайлары һәм карагашлардан башка, татарларның кундырау, алабугат һ.б. төркемчекләренә аерыла. Моннан тыш, Урта Иделдән күчкән татарлар мишәр һәм урта диалект вәкилләренә бүленәләр. Бу үзенчәлекләр аларның җыр-музыка иҗатларында чагылмый калмаган.

Әстерхан татарларының полиэтник төзелмәле булулары аларның музыкаль-шигъри традицияләренең дә бер генә төрле түгел, күп компонентлы булуына китерә. Әстерхан өлкәсе территориясендә яшәүче һәр төркитатар этник төркемнең үзенә хас традицион жанр комплексы бар. Әмма алар аерым үсеш алмаган: өлкәдәге тарихи һәм этник процесслар күрше төркиләр белән мәдәни багланышларга керү нәтиҗәсендә төрле музыкаль-шигъри катламнарның үзара тәэсир итешүләренә китергән. Әстерхан татарлары өчен бу процесс индивидуаль төсмер алган һәм аларның традицион җыр-көй һәм инструменталь жанр формаларына хас аерым үзенчәлекләр хасил булган. Аларда хушаваз лирик иҗатының аеруча популярлыгы да шуны раслый.

Әстерхан татарлары җырларында әдәби телдән морфологик һәм лексик характердагы тайпылышлар еш очрый. Кайбер хушавазларда җырны әйтүченең сүзләре табышмакны хәтерләтә, хушавазларда бүгенге көн укучысы өчен аңлашылмаслык урыннар очрап куя. Хәтта сүз ни турында бара дигән сорауга һәрвакыт җавап табылмаска да мөмкин, әмма җыручы хушавазны ахыргача башкарып чыга. Мондый текстлар әдәби әсәр закончалыкларына һәм нормаларына сыешып бетә алмый. Теле, фикер сөреше җәһәтеннән хушавазларның кайберләрен аңлауда кыенлык тууны жанрның борынгылыгы, татар теленең этник төркемнәрендә тел байлыгының гаять күп төрлелеге һәм нугай теле тәэсире белән аңлатырга мөмкин.

Әстерханда яшәүче милләттәшләребездән тыш, хушавазлар татарлар яши торган башка төбәкләрдә дә очрый. Төмән һәм Омск өлкәләрендә яшәүче татарларда, Удмуртия Республикасында, шулай ук Татарстан авылларында да җырны хушаваз белән башкару әлегәчә сакланган. Шунысы кызыклы: тикшерү-өйрәнү барышында төрле төбәкләрдә язып алынган хушавазларның вариантлылыгы ачыклана. Әйтик,

«Яттым, я Алла...», «Салават», «Үгет-нәсыйхәт», «Аятелкөрси» «Моңнар», «Вакыт җиткәч, чаралар юк» кебек ядкәрләр Әстерхан татарларыннан язып алынган хушавазлар рухын хәтерләтә, аларның көе үзенчәлекле булырга мөмкин, әмма текст нигездә кабатлана, башка төбәктә язып алынган хушавазның вариантын тәшкил итә. Шунысы да бар: Татарстан авылларында башкарылган хушавазларның күбесе мөнәҗәт жанры белән җыр жанры чигендә торган иҗат, аларның тематикасы дин һәм әхлак тәрбиясеннән, шушы өлкәгә карый торган үгет-нәсыйхәттән гыйбарәт, информант аны «хушаваз» дип башкармый, «мөнәҗәт» әйтәм, дип тәкъдим итә. Әстерхан татарларында «Әйт, дисәгез, мин әйтәм» кебек гыйбарәләрне Казан татарлары йогынтысы кичергән төбәкләрдә «Укы, дисәгез, укырмын» гыйбарәсе алыштыра. Бу – тел-авыз иҗатының язмага күчүе, язма фольклор формалашу белән бәйле күренеш, хушавазны информант кәгазьгә теркәп куйган булырга да мөмкин. Хушавазлар, кагыйдә буларак, лирик характерда була.

Хушавазларны әдәби сүз сәнгате буларак кына түгел, аның көе, башкарылу үзенчәлекләре белән бергә кабул итү һәм җыр сәнгатенең үзенчәлекле төре дип бәяләү мөһим. Күләме белән шактый озын хушавазлар бар. Әйтик, «Җиңүләр булды бер талай...», «Һич бу бер ялган дөньяда...», «Авырлык төште ил-йортка», «Советка чыгарылган җыр» кебек хушавазларда чичәннең хискичерешләре белдерелү, ягъни, лирика белән белән беррәттән, эпиклыкка да урын табылган. Боларны тарихи җыр характерындагы хушавазлар дип тә билгеләргә мөмкин булыр иде. Чыннан да, шактый күләмле тезмәләрдә чынбарлык вакыйгалары да телгә алынган, шул чор рухы чагылыш тапкан. Әмма биредә чичән, тарихи эпик фольклорга хас булганча, нейтраль позициядә калмый, җырда хушаваз башкаручының лирик кичерешләрен тасвирлау өстенлек итә. Тарихилыкка да дәгъва итә торган мондый хушавазларда текстны башкаручы теге я бу вакыйгага мөнәсәбәттә үз бәясен белдерми калмый, «Белгәнемне сөйләдем», «Гыйбрәт алыгыз яхшыдан», «Төшенеп, колак салыгыз» кебек гыйбарәләр белән ул тыңлаучы аудиторияне үз фикеренә колак салырга, аныңча эшләргә өнди. «Ырусия – безнең ил...», «Мин әйтсәм, кем тыңлар соң?» кебек хушавазларда, мәсәлән, чичәннең колхозны мактавы, совет хакимиятенә дан җырлавы кебек, бүгенге көн укучысы өчен артык төче тоелган яисә искергән карашларны гәүдәләндергән аһәңнәр дә яңгырый. Яисә «Ай, уникенче апрель...» дип башланып киткән алты куплетлы озын җыр совет чорында галәмгә чыккан космонавтларга багышлана, алар шушы вакыйгалардан илһамланып җыр чыгарган чичән-җыручының иҗатыннан гыйбарәт. Хәлбуки, болары да – халкыбыз мирасы, үз чоры өчен характерлы идеологияне чагылдыра, бүгенге көндә актуаль түгел дигән сылтау белән мондый әсәрләрне сәхифәдән сызып ату хаклы булмас иде. Күптән үткән

вакыйгалардан алып, хушавазларда хәзерге көн вакыйгалары да чагылырга мөмкин. Мәсәлән, Бөек Ватан сугышы, фаҗигале үлем һ.б. вакыйгалар турындагы хушавазлар бар. Бигрәк тә Әстерхан татарларыннан язып алынган хушавазлар арасында халыкның килеп чыгышы, СССР төзелү һәм совет җәмгыяте үсеше, Бөек Ватан сугышы, беренче совет космонавтларының галәмгә очышы хакында бәян итә торганнары еш очрый.

Татарларның традицион мәдәниятендә хушаваз һәм җыр (бигрәк тә мөнәҗәт дип башкарыла торган иҗат) бер-берсенә якын яңгыраш алган – алар бер үк этник мохиттә, охшаш иҗтимагый-гамәли максатта еш кына бер үк башкаручының репертуарына керәләр. Хушавазны, гадәттә, олы яшьтәге ир-ат туган-тумачалар җыелганда яисә авылдагы бәйрәм тантаналарында тыңлаучылар өчен башкара. Музыка белгечләре хушаваз көйләренең музыкаль стиль нисбәтеннән дә аз аерылуларын, ягъни аерым-аерым хикәяләнә торган шигъри текстларның бер үк көйгә башкарылырга мөмкин булуын ассызыклыйлар [Памятники..., с. 4]. Интонацион яктан хушавазларга декламацияләү, көйләмле иҗекләрнең (слогораспевларның) бик аз булуы, түбән төшмәле хәрәкәт, минорга авышлы диатоник ладларга таяну (эолий, локрий, дорий, фригий һ.б.), иҗек-ритмлы изосиллабизм, тирада принцибындагы композицион шәкелләндерү күренешләре хас.

Хушавазлар җыр жанрында шигъри текстларның эчтәлеге, композицион төзелешенең үзенчәлекле булулары белән аерылып торалар. Хушавазларның сюжет эчтәлеге башкаручыларның үз тормышлары тәҗрибәләренә нигезләнә яисә ата-бабалар васыятьләре итеп, үгет-нәсыйхәт шәкелләрендә шигъри әйтелмәләр белән баетылып бирелә. Кагыйдә буларак, аларда берәр мәҗлеснең (гадәттә туй йоласы) ничек узуы хакында сүз алып барыла, җырчы-импровизатор башкаруында өлкәннәрнең дидактик киңәшләре бирелә, үз кабиләсе, халкы һәм туган ягы турында сөйләнелә. Хушавазларны хикәяләү фабуласыз була, тематик блоклар теземе барышында аларның һәркайсы үз эчендә сюжеты һәм мәгънә бәйләнеше булмаган хәлдә башкарыла, алар сан ягыннан да чикләнмәгән. Бу ягы белән хушавазлар һәрвакыт нинди дә булса бер сюжет белән бәян ителә һәм эзлекле бер темага багышлана торган җырлардан аерылып тора, ә эпос жанрына якынлаша төшәләр. Әстерхан татарлары эпик традициясендәге хушаваз термины казакъ культурасындагы җыр мәгънәсенә якын.

Җыручы башкаруындагы хушавазлар – халык мәдәниятенең үзенчәлекле кадерле ядкәре. Лирик җырлар төркемендәге әлеге иҗатны үзенчәлекле сүз сәнгате, музыкаль башкарылышы, шулай ук тыңлаучыга тәэсире һәм, әлбәттә, халык җырлары классификациясендә токкан урыны җәһәтеннән махсус өйрәнү көн кадагындагы мәсьәлә булып кала.

Әдәбият

Азиатский музыкальный журнал, издаваемый И. Добровольским. Астрахань, 1816–1917 гг. // Рыбаков С. Музыка и песни уральских мусульман с очерком их быта. СПб., 1897. С. 297–315.

Арсланов Л.Ш. Язык карагашей-ногайцев Красноярского и Харабалинского районов Астраханской области (Грамматический очерк. Тексты и переводы. Словарь). Набережные Челны, 1992.

Жирмунский В.М. Некоторые итоги изучения героического эпоса народов Средней Азии // Вопросы изучения эпоса народов СССР. М.: Изд-во АН СССР, 1958. С. 24–65.

Источники древнетюркской и татарской литературы. Казань: Изд-во Казан. ун-та , 1981. 248 с.

Макаров Г.М. Дәрвишләрнең сөхбәтендә: бәетләр һәм мөнәҗәтләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 159 б.

Милли-мәдәни мирасыбыз: Әстерхан татарлары. Фәнни экспедицияләребез сәхифәсеннән. Казан: ТӘһСИ, 2017. 420 б.

Миңнуллин К.М. Һәр чорның үз җыры. Казан: Мәгариф, 2003. 400 б.

Мошков В.А. Материалы для характеристики музыкального творчества инородцев Волжско-Камского края // Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете. Т. 12. Вып. 1. Казань, 1985; Т. 14. Вып. 3. Казань, 1897; Т. 17. Вып. 1. Казань, 1901.

Мөхәммәдьяр. Төхфәи мәрдан. Нуры содур / URL: http://kitap.net.ru/muhammadiar.php (мөрәҗәгать ителде: 4.05.2018).

Нигмедзянов М.К. Народные песни волжских татар. М.: Советский композитор, 1982. 135 с.

Нигъмәтҗанов М.Н. Татар халык җырлары. Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. 216 б.

Памятники татарского народного музыкально-поэтического творчества. Вып. 1. Песни Астраханских татар. Әстерхан татарлары җырлары. Сост. и нот. транскр. Е.М. Смирновой и Н.Г. Гайнуллиной. Казань: Казанская консерватория, 2007. 550 с.

Таһир белән Зөһрә // Татар халык иҗаты. Дастаннар / төз. Ф.В. Әхмәтова. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. Б. 206–248.

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты халык иҗаты бүлегенең баш фәнни хезмәткәре